

УДК 321.01.+323.174 (477)

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ДІАХРОННИЙ ВИМІР

В. В. Серед

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
sereda.vik@gmail.com*

Наведено огляд основних досліджень особливостей політичної культури в Україні. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження політичної культури, розкрито її зміст і здійснено типологію основних складових політичної культури. З використанням матеріалів українських та міжнародних соціологічних досліджень проведено діахронний аналіз політичної культури українського соціуму. Виконано порівняльний аналіз проявів політичної культури в Україні та в інших європейських країнах.

Ключові слова: політична культура, складові політичної культури, класифікація.

Інтерес науковців до особливостей політичної культури в Україні має хвилеподібний характер. Він інтенсифікується у переломні моменти, коли чергова політична криза чи революційні події змушують соціологів і політиків замислитися над питаннями: чому так сталося? Що спонукало громадян до активних протестних дій? І, чи можна було спрогнозувати подібні прояви громадянської непокори?

Вперше українські вчені у своїх розвідках звернулися до феномену політичної культури ще на початку 1990-х років, коли українська держава здобула свої незалежність, а український соціум вступив на шлях посткомуністичних трансформацій з метою формування нового демократичного суспільства. З часом інтерес до цієї тематики було витіснено іншими соціальними проблемами.

Події листопада–грудня 2004 року, що проявилися у активній політичній мобілізації населення, знову привернули увагу соціологів і політологів до вивчення особливостей політичної культури в Україні. З'явилася низка порівняльних досліджень [12, 14, 21], які за основу брали показники, описані у піонерському дослідженні Інституту соціології НАН України 1991 року. Проте згодом політична активність громадян України повернулася у межі своїх вихідних показників, що призвело до чергової втрати інтересу до цієї тематики серед науковців.

У листопаді 2013 – лютому 2014 років українське суспільство сколихнула чергова хвиля активних політичних протестів, що змусило дослідників та політиків знову заговорити про можливі зміни у політичній культурі, проте рекордно низька явка виборців на позачергових парламентських виборах, що відбулися у жовтні 2014 року знов поставила під сумнів стійкість зафіксованих змін. Відповідно виникає потреба систематичного

узагальнення змін, що відбулися у сфері політичної культури у період з 1991 року до початку Революції Гідності.

Метою є дослідження основних змін у політичній культурі України з 1991 по 2013 роки шляхом діахронного порівняльного аналізу її основних складових: політичної поінформованості та компетентності громадян; рівня задоволеності й ступеня політичної довіри; політичної активності та залученості; політичної ефективності та готовності до соціального протесту; політичної ідентифікації.

У зарубіжній соціології поняття «**політична культура**» розглядають здебільшого як політичну систему, інтегровану в знаннях, почуттях і оцінках населення.

Основні концептуальні уявлення про політичну культуру було розроблено у працях таких зарубіжних теоретиків як Г. Алмонд, Е. Баталов, С. Верба, Д. Девайн, С. Ліпсет, Г. Пауелл, У. Розенбаум, Р. Такер, С. Уайт та ін.

Сучасна теоретична дискусія про процес і механізми формування політичної культури починається з класичного визначення Г. Алмонда та Г. Пауелла, де «політична культура визначається як зразки індивідуальних позицій та орієнтацій щодо політики учасників певної політичної системи, як суб'єктивна сфера, що утворює підстави політичних дій і надає їм значення» [23, с. 50]. Ця теза набула подальшого розвитку в класичній праці Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура» [24], де політичну культуру визначали як політичну систему, втілену у знаннях, почуттях, оцінках та інтенціях населення.

Вирізняючи політичні орієнтації як основу політичної культури, Г. Алмонд і С. Верба розподіляють політичні орієнтації за об'єктами, до яких належить сам суб'єкт і політична система:

- специфічні ролі або структури, тобто органи влади, репрезентовані законодавчими, виконавчими та іншими бюрократичними структурами;
- носії ролей, такі як президент, законодавці, чиновники;
- зразки політичних дій, вчинки, рішення та їхнє виконання.

Ключовим складником політичної культури особистості з огляду на ситуацію політичного вибору є політичні орієнтації-установки, коли під час процесу політичної соціалізації особистість визначає свою належність до всіх можливих об'єктів політичної орієнтації, виокремлених Г. Алмондом і С. Вербою (органів влади, носіїв ролей, зразків політичних дій). Відповідно особистість усвідомлює себе як прихильника або противника останніх (або декларує свою нейтральність), засвоює зразки поведінки, інтерналізує певні світоглядні цінності, що закладені в діючих політичних дискурсах.

На думку В. Матусевича, політичні орієнтації можна класифікувати за об'єктами орієнтацій (політична система загалом, її окремі елементи, політичні дії та їхні наслідки тощо) та за характеристиками орієнтацій, які виражають ставлення громадян до політичних об'єктів (інтерес до них, їхні оцінки, готовність діяти певним чином стосовно цих об'єктів тощо).

Перша група охоплює «орієнтації стосовно режиму». Вони формуються на підставі оцінок індивідом основних урядових інститутів, посадових осіб, їхньої діяльності. Друга група складніша за структурою. Вона включає три різновиди орієнтацій, що відображають різне за якістю і змістом ставлення до політичних об'єктів і набувають

форми: політичної ідентифікації, яка фіксується за виявами причетності індивідів до нації, держави, міста, району, а також груп, до яких вони відчують почуття прихильності, лояльності, обов'язку; політичної довіри до тих, з ким доводиться взаємодіяти у політичному житті; ставлення до «правил гри», тобто уявлення індивіда про те, яким правилам він має слідувати у громадському житті, і чи завжди вони мають узгоджуватись із законом. До третьої групи належать орієнтації індивіда щодо власної політичної діяльності. Вони сигналізують про його політичну компетентність, яка залежить від характеру політичної участі й використання засобів, що її забезпечують, і політичну ефективність – відчуття можливості впливати на політичний процес [9, с. 14].

Як бачимо, зазначені характеристики не впорядковані в цілісну модель, а лише згруповані щодо об'єктів і форм ставлення до них. Очевидно, що, залежно від мети дослідження і його конкретних завдань, перелік характеристик чи складових політичних орієнтацій, який включається в аналітичну модель політичної культури, може змінюватись чи детальніше класифікуватись.

Подальші теоретичні розробки поняття «політична культура» стосувалися пропозицій включення у розгляд поняття таких елементів як ставлення до дисципліни чи урядових зобов'язань (Д. Робертсон), політична ідентичність (Б. Гірвін), політична довіра, політична компетентність (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов, Р. Чурілов, Н. Буров).

Радикально новий погляд на природу політичної культури запропонували представники постструктуралістського напрямку. З огляду на концепцію М. Фуко про мікрофізику влади, вони розглядають політичну культуру як перформативну дискурсивну систему, яка регулює витворення політичного знання та виконання політичних дій [25].

На початку 1990-х років концептуальні розробки політичної культури, здійснені західними авторами почали активно адаптуватися українськими науковцями. Серед українських соціологів окремі аспекти політичної культури вивчали О. Вишняк, Є. Головаха, А. Горбачик, В. Матусевич, О. Резнік, О. Стегній, В. Степаненко, М. Чурілов, М. Шульга та ін.

Головним для вивчення політичної культури в Україні стало дослідження стану політичної культури в Україні, здійснене вченими Інституту соціології НАН України у 1991 році. Ця праця зробила вагомий внесок у всі подальші дослідження політичної культури в Україні, не тільки тому, що зафіксувала стан політичної культури українського соціуму у момент зародження нової української держави, але й тому, що одразу поставила її у порівняльний контекст – дослідження проводилося у рамках міжнародної програми вивчення політичної культури населення в країнах Східної Європи. Ця праця також стала відправною точкою для відстеження динамічних змін у політичній культурі українського соціуму у наступних десятиліттях.

Дослідження спиралося на розуміння політичної культури як «сукупності поглядів, переконань, орієнтацій та зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності» [11, с. 3]. Його головна мета полягала в оцінюванні готовності людей до життя у демократичному суспільстві, їхнього розуміння і оцінки тогочасної політичної ситуації. Для визначення стану політичної культури були використані такі показники, як:

- рівень задоволеності й ступінь політичної довіри;
- політична поінформованість і компетентність;
- політична активність і залученість;
- політична ефективність і готовність до соціального протесту;
- політична ідентифікація;
- національна і соціально-класова толерантність.

Головним висновком згаданого дослідження було положення про низький рівень політичної поінформованості, який зумовлює недостатню компетентність населення. Зокрема неможливість визначити свою політичну позицію навіть стосовно ключових питань суспільно-політичного розвитку України і схильність громадян брати участь у вирішенні питань, незалежно від обізнаності у справі. Інша проблема – це невіра громадян у можливість впливу на політичні процеси в країні та, як наслідок, низький рівень політичної активності і довіри до політичних інститутів різного рівня. Більшість респондентів схильні вважати, що вони нічого не зможуть вдіяти, якщо органи центральної чи місцевої влади ухвалють рішення, яке утискатиме їхні інтереси. Така позиція каналізує масове незадоволення у орієнтації на масові форми протесту (найпопулярнішими серед них є саме ненасильницькі форми протесту). Ще одна домінанта масової свідомості – рівність у бідності та неприйняття ідеї про необхідність приватизації підприємств і землі.

Порівняльний аналіз політичної культури України та інших країн Східної Європи засвідчив, що Україна мала порівняно гірші стартові умови для розвитку політичної культури, зокрема звужена соціальна база демократичних і ринкових змін. Якщо в інших країнах Східної Європи серед задоволених змінами є такі соціальні групи як робітники, селяни, інтелігенція тощо, то в Україні задоволеними виявилися тільки підприємці і політики. В Україні також спостерігався нижчий рівень задоволеності економічним та політичним становищем в країні та суттєво вищий рівень недовіри до влади, парламенту, політиків і партій, взаємне відчуження громадян як співвітчизників.

У своїй праці «Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні» Є. Головаха, пропонує скоротити і дещо змінити перелік показників, які характеризують політичну культуру, що дає можливість включити їх у щорічний загальноукраїнський моніторинг, який проводиться Інститутом соціології НАН України щорічно, починаючи з 1992 року. У свою аналітичну схему Є. Головаха включає лише ті показники, які безпосередньо відображають послідовність залучення населення до сфери політичного життя суспільства:

- інтерес до політики;
- залученість до організованої громадсько-політичної діяльності;
- політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення);
- політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних організацій);
- ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах [2, с. 96].

У нашому дослідженні ми запозичимо аналітичну схему, запропоновану колективом

Інституту соціології у 1991 році, але зосередимося на перших чотирьох позиціях, оскільки політичне партійне поле в Україні залишається надзвичайно плинним, що ускладнює формування сталих партійних преференцій та ідентифікацій; а національна і соціально-класова толерантність самі по собі є надзвичайно складними феноменами і потребують урахування великої кількості показників. На підставі доступних нам українських і міжнародних соціологічних досліджень проаналізуємо динамічні зміни у політичній культурі України з 1991 по 2013 роки. Основу нашого дослідження становитимуть дані соціального моніторингу Інституту соціології НАН України з 1992 по 2013 роки, європейського соціального дослідження за 2006–2012 роки та міжнародного соціологічного дослідження «Регіон, нація та більше. Траскультурна та міждисциплінарна рекоцептулізація України», що проводилося в Україні у березні 2013 р.¹

Політична поінформованість і компетентність. Дослідники стверджують, що від початку 2000-х років зростає інтерес громадян до політики. Насамперед через збільшення частки тих, кого певною мірою цікавить політика (від 63 % до 69 %). У 2005 році ця частка зросла від 11% до 21%. Збільшення інтересу до політики дещо позначилося й на кількості громадян, які вважали себе достатньо компетентними, щоб визначитися з найбільш близькою для них політичною течією: від 42,5 % у 1994 році до 53,9 % у 2004 році. На думку М. Хилька, навіть після Помаранчевої революції рівень політичної компетентності населення суттєво не змінився. «Як 1991 року більшість визначалася з долею союзного договору, не прочитавши уважно проект його тексту, так і 2006 року, вперше обираючи народних депутатів України за пропорційною системою, лише 17,7 % опитаних ознайомилися з програмними матеріалами і листівками політичних сил, 13,5 % спостерігали за дебатами в ЗМІ, 2,8 % ходили на зустрічі з лідерами партій і блоків. Лише від 28 % до 42,5 % знизився заявили, що знають (відсоток залежить від конкретної проблеми); від 53,5 % до 65,3 % зізналися, що не знають, як політичні сили, яким вони віддали голоси, збиралися вирішувати політичні й соціально-економічні проблеми; ще 3,4–8,2 % заявили, що їх це взагалі не цікавить» [21].

У наступні сім років інтерес населення до політики продовжував знижуватися. Станом на 2013 рік соціологи зафіксували найбільше падіння інтересу населення до політики від часів проголошення незалежності (середній бал зацікавленості населення політикою опустився до позначки 1,8), а кількість тих, кого не цікавить політика, збільшилась на 12 % (23,6 % у 2013 році порівняно з 11,3 % у 2005 році). [19, с. 20; 20, с. 451]. Зафіксовано також і зниження суб'єктивного відчуття політичної компетентності в Україні [17, с. 53].

У 2004 році Україна долучилася до великого моніторингового порівняльного міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (ЄСД) [5], яке дозволяє нам подивитися на політичну культуру в Україні у порівняльній перспективі 29 країн-учасниць. Відповідно у 2005 році українське суспільство демонструвало найвищий в

¹ Вибірка 6000 осіб старше 18 років. SNF Grant CR1111L_135348 «Region, Nation and Beyond. A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine».

Європі рівень зацікавленості політикою¹, а вже у 2007 році Україна змістилася на 8 місце, у 2010 на 21, а в 2012 на 23. У суб'єктивних оцінках рівня політичної компетентності («Як часто політика здається такою складною, що Ви зовсім не розумієте, що відбувається насправді») між 2005 і 2007 роками в Україні відбувся величезний відкат з 8 місця на 22.

Рівень задоволеності й ступінь політичної довіри. Даючи загальну оцінку політичної ситуації в Україні критично низький відсоток респондентів оцінює її як благополучну (від 0,9 у 1998 році до максимального 4,2 % у 2005 і знов до 0,9 % у 2013 році), натомість більшість вважає її напруженою (від 50 % у 1998 році до 65 % у 2008 і 58 % у 2013 році) або критичною, вибухонебезпечною (34 % у 1998 році, 8,3 % у 2005 та 11,1 % у 2010, а тоді вона знов зростає до 19,4 % у 2013 році) [3, с. 465; 20]. Навіть події Помаранчевої революції не змусили українців повірити у дієвість демократії в країні. У Рамках ЄСД респондентів запитували про міру їхньої задоволеності роботою демократії в країні. У 2006 році середній бал в Україні становив 4,31 з 10 (4 позиція з кінця). Найвищий рівень задоволеності продемонстрували датчани – 7,31 у 2006 і 7,45 у 2008 роках). Натомість, починаючи з 2008 року (так само у 2010 та 2012 роках) Україна вже стабільно посідала передостанню позицію (з 26 країн). Нижчий рівень задоволеності демократією продемонструвала тільки Греція (у 2012 році Болгарія) [5].

Стосовно рівня довіри, то ситуація є ще критичнішою. Вже у 1991 році було зафіксовано вкрай низьку довіру населення України до органів влади та політичних партій: уряду повністю і значною мірою довіряли лише 20 % опитаних, парламенту – 19 %, Комуністичній партії – 20 % опитаних, найбільшій опозиційній партії – 9 %. Несуттєвою виявилася довіра до переважної більшості тодішніх політичних лідерів і лише рівень довіри до Л. Кравчука наближався до оцінки «довіряю деякою мірою». Крім того, 70 % опитаних вважали, що «політикам ніколи не можна повністю довіряти» [11, с. 31, 35, 38]. Аналізуючи такий низький рівень довіри до ключових політичних інститутів та діячів країни можна було припустити, що це пов'язано із загальним станом аномії, зумовленим переходом від радянської державності до нових форм політичної влади. Проте результати соціального моніторингу, а також багаторічні дослідження Фонду «Демократичні ініціативи»², свідчать, що подальші роки ситуація практично не змінилася.

Між 1994 і 2008 роками в Україні довіра переважила недовіру тільки стосовно неполітичних інституцій: сім'ї, церкви, сусідам, колегам, співвітчизникам та засобам масової інформації. Така тенденція зберігається в Україні і сьогодні. Натомість громадяни України здебільшого не довіряють органам державної влади та політичним інституціям. Найбільше громадяни не довіряють уряду (відсоток тих, що цілковито довіряє протягом усіх 1990-х років та початку 2000-х коливається від 2,8 % до 1,6 %, у 2013 році він знизився до критичного мінімуму – 0,9 %), Верховній Раді України (від 2,3 % до 1,2%, а у 2012–2013 роках він знизився до 0,7–0,8 %), Президенту України

¹ Тут і далі дані за 2006–2012 роки були розраховані автором на основі бази даних «ESS Round 3-6: European Social Survey Round 3-6 Data. Data file edition 2.0». Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data // <http://ess.nsd.uib.no/ess/conditions.html>.

² Див. архів фонду «Демократичні ініціативи» на електронному ресурсі. Режим доступу : <http://2008.dif.org.ua/ua/archive>.

(від 4,5 % – 2,4 %, а у 2013 році він знизився до найнижчого за період незалежності показника – 2,2 %), політичним партіям (від 0,8 % до 0,9 %, у 2013 р. – 0,7 %), місцевій владі (від 2,0 % до 1,8 %). Отже, рівень довіри не тільки не зростав, а у деяких випадках навіть знизився. Критичним став 2013 рік, він демонстрував найнижчі показники за всю історію незалежної України [20, с. 481–483].

Винятком став тільки 2005 рік коли після Помаранчевої революції соціологи зафіксували безпрецедентний ріст довіри громадян до Верховної Ради (28,5 % респондентів цілковито або зазвичай довіряли і 28,6 % зовсім або зазвичай не довіряли), уряду (36,6 % респондентів цілковито або зазвичай довіряли і 25,1 % зовсім або зазвичай не довіряли) і особливо Президенту (49,2 % респондентів цілковито або зазвичай довіряли і 19,7 % зовсім або зазвичай не довіряли) і, навіть, частково політичним партіям (10,4 % респондентів цілковито або зазвичай довіряли і 47,2 % зовсім або зазвичай не довіряли). Соціопитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» і Київським міжнародним інститутом соціології у березні 2005 року, зафіксував ще вищі показники: Президентів повністю і швидше довіряли 60,4 % опитаних (зовсім і швидше не довіряли 17,1 %), уряду довіряли 52,2 % (не довіряли 18,5 %), Верховній Раді довіряли 40,2 % (не довіряли 27,5 %), політичним партіям довіряли 19,0 % (не довіряли 36,0 %) [7, с. 12]. Вперше в історії незалежної України кількість громадян, які довіряли органам влади, перевищила кількість тих, хто їм не довіряв. Так склалися передумови для якісних змін у політичній культурі українського соціуму. Проте цей потенціал залишився нереалізованим. Станом на 2006 рік за рівнем недовіри до державних органів влади та політичних інститутів український соціум повернувся до показників 2003–2004 років [20]. Опитування дорослого населення України, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи» та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 червня – 2 липня 2007 року показало, що понад половину населення України (58 %) вважало, що усе, що відбувається в Україні, прямує у хибному напрямку. У червні 2007 року громадяни України зазвичай не довіряли органам державної влади та державним інституціям. Найбільше громадян не довіряють Верховній Раді України (баланс довіри-недовіри становить 46 %), уряду України (27 %), місцевій владі (21 %). Дещо менші показники негативу у довірі до Президента України (19 %). Якщо порівняти з передвиборним опитуванням, проведеним у листопаді 2005 року, то найбільших втрат зазнала довіра до Верховної Ради (погіршення балансу довіри-недовіри на 15 %), зменшилася також довіра до Президента України (на 7 %). У 2007 році в Україні не було жодного політика, якому довіряли б більше, ніж не довіряли [8].

М. Хилько як позитивну тенденцію відзначив те, що за роки незалежності України кількість громадян, які довіряють політичним інститутам, дещо зростає – внаслідок зменшення кількості тих, хто не міг визначитися (2006 року різним політичним інститутам довіряла в середньому третина опитаних, що більше, ніж у 1991–2004 роках, хоча й менше, ніж 2005 року). Ще однією позитивною зміною є підвищення довіри до рад різних рівнів після проведення виборів за пропорційною системою 2006 року [21].

У наступні роки недовіра громадян до основних державних інститутів змінювалася хвилеподібно. До 2009 року вона знижувалася, у 2010 вона дещо піднялася, а у 2013 році знову посилилася. Відповідно до результатів дослідження, проведеного соціологічною

службою Центру Разумкова з 9 по 16 грудня 2011 року, серед соціальних інститутів найбільшою довірою серед громадян користується Церква (тією чи іншою мірою їй довіряють 68,9 % опитаних) та засоби масової інформації України (66,3 %). Найменше довіряють політичним партіям (18,5 %). Громадяни України здебільшого негативно оцінювали діяльність Президента і уряду, до того ж, ця оцінка знизилася порівняно з лютим 2011 року – відповідно, від 2,7 до 2,3 бала та від 2,5 до 2,3 бала за п'ятибальною шкалою. Якщо відразу після президентських виборів 2010 року відносна більшість громадян України (49,2 % у травні 2010 року) вважала, що «нинішня влада краща від попередньої», то з другої половини 2010 року частка тих, хто поділяє цю точку зору, зменшувалася (до 16,0 % у грудні 2011 року). Зараз серед громадян переважає переконання, що нинішня влада або нічим не відрізняється від попередньої (40,3 %), або гірша за неї (36,4 %) [4; 19, с. 518; 20].

Як засвідчують матеріали ЕСД у 2006 році Україна, порівняно з іншими країнами Європи, демонструвала середньоевропейські показники рівня довіри до таких політичних інститутів як Європейський Парламент, Парламент країни, довіра до політиків та політичних партій, займаючи 8–12 позиції серед країн-учасниць опитування. Проте за всіма цими показниками Україна у 2008–2010 роках знов пересувається на передостанні позиції (22–23), а у 2012 році за деякими позиціями на останню, а рівень недовіри продовжує збільшуватися. Так у 2008 році рівень довіри до парламенту становив 2,32 з 10 балів, у 2010 вже 2,06, а у 2012 році – 1,85; до політиків відповідно у 2008 році – 2,04, 2010 – 1,91, 2012 році – 1,72; до політичних партій у 2008 році – 2,31, у 2010 – 2,04, у 2012 році – 1,9. Виняток становить тільки довіра до Європейського Парламенту. У 2010 році фіксуємо незначний ріст довіри до цієї інституції (від 3,89 з 10 балів у 2008 році до 3,94 у 2010, і назад до 3,87 у 2012 році). Загалом рівень довіри до політичних інститутів в Україні нижчий навіть ніж у Росії [5].

Політична активність і залученість. Традиційними індикаторами політичної активності вважають участь у виборах та членство в політичних партіях. Парламентські вибори 1994 року стали першими, які відбулися в незалежній Україні – явка виборців становила 75,6 %. Загалом явка українських громадян на виборчі дільниці зберігається на досить високому рівні порівняно з Європейськими країнами розвинутих демократій. Проте вона демонструє стійку тенденцію до зниження. Так у 1998 році на парламентських виборах явка становила 69,6 %, у 2002 – 65,2 %, у парламентських виборах 2006 року – 59 %, у 2007 на позачергових парламентських виборах явка становила 57,9 %. Винятком стали тільки у президентські вибори 2004 року, коли унаслідок політичної мобілізації населення завдяки Помаранчевій революції явка сягнула 77,3 %. На президентських виборах 2010 року та парламентських виборах 2012 року явка знов знизилася і становила 69,15 % і 56,76 %. У 2014 році на позачергових парламентських виборах вона знизилася до найнижчого показника за всю історію незалежності 52,4 %.

Натомість членство в політичних партіях в Україні є стабільно низьким. Як засвідчило опитування, проведене у 1991 році, лише 5 % населення України були членами політичних партій і громадсько-політичних рухів. Найбільшою популярністю користувалися спортивні товариства, в яких брали участь 11 % опитаних. При цьому, 70 % респондентів визнали, що вони не належать до жодних громадських організацій [11, с. 23].

Незважаючи на введення в Україні багатопартійної системи, рівень залученості населення до участі у політичних партіях та громадських організаціях протягом наступного десятиліття суттєво не збільшувався. У 1992 році 1,1 % респондентів визнавали себе членами політичних партій і суспільно-політичних рухів, у 2004 році – 2,7 %. У 2005–2006 роках (у момент максимальної політичної мобілізації) цей показник сягнув 5,4 %, а потім знову знизився. Протягом усього періоду 1994–2006 років відсоток опитаних, які не входили до жодної громадсько-політичної організації коливався між 82 та 84 % [19, с. 10; 20]. Загалом динаміка партійного будівництва в Україні підтверджує досить чітку кореляцію між розширенням партійних лав та часом розгортання виборчих кампаній, тоді простежуються незначні «спалахи» партійної залученості.

Як зазначає О. Резнік, попри наявність в Україні інституційних механізмів для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень, рівень політичної та громадської активності населення залишається низьким: у громадсько-політичних заходах бере участь менш, ніж 20 % громадян. За останні п'ять років рівень громадсько-політичної участі суттєво знизився. Зокрема, кількість громадян, які брали участь у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (від 35,3 % у 2006 році до 17,6 % у 2011 році) [12, с. 219]. Рівень неучасті населення у громадських та політичних організаціях і рухах між 2005 та 2011 роками знизився майже на 4 % (у 2005 році до жодної громадської організації, політичної партії чи руху не належало 83,7 % населення, у 2011 році – вже 87 %). За даними ЄСД, у 2012 році лише 3,4 % українських громадян були залученими до політичних партій. Якщо ми порівняємо цю цифру з результатами 1991 року, то можемо констатувати, що цей показник став найнижчим за всі роки незалежності. У 2011 році зафіксовано також скорочення кількості членів політичних партій (від 4,6 % у 2006 році до 1,4 % та членів громадських організацій від 0,9 % у 2006 році до 0,7 %) [13, с. 222].

Проте зауважимо, що за участю громадян у політичних партіях і рухах Україна не відрізняється від більшості Європейських країн (3,1 % у 2006 році і 5,2 % – у 2008, 3,7 % – у 2010, 3,4 – у 2012 році), то за участю в інших громадських організаціях і об'єднаннях показники активності в Україні є значно нижчими, ніж у більшості країн ЄС (2,2 % у 2005 році і 1,4 % у 2008–2010 роках), де частка залучених громадян коливається між 48,7 % (Ісландія) і 12,5 % (Ірландія). Виняток становлять тільки країни постсоціалістичного табору зі стабільно низьким рівнем участі громадян у громадських організаціях, де Україна стабільно займає аутсайдерську позицію. У 2008 та 2012 роках вона була на передостанньому місці (перед Угорщиною), а у 2010 році на останньому [5].

Політична ефективність і готовність до соціального протесту. Як вже згадувалося, у 1991 році більшість населення України демонструвала слабку віру в ефективність своїх дій (74 % опитаних висловлювали впевненість у відстороненості простих людей від реальної влади, лише 7 % респондентів вірили, що вони могли би щось зробити, якби уряд ухвалив рішення, яке утискало б інтереси народу), більшість населення була готова до законних неагресивних акцій протесту (таких як збір підписів – 86 %, законні мітинги і демонстрації – 82 %; незаконний страйк і захоплення будівель, готові були підтримати 21 % і 13 %). Реальний рівень залученості громадян у політично-протестну діяльність був ще нижчим. Тільки 3 % з них брали участь у мітингах, 2 % відвідували партійні збори [11, с. 25, 29, 40, 44].

Протягом наступного десятиліття ситуація докорінно не змінилася. Кількість тих, хто вважав, що вони могли би щось зробити проти рішення уряду, яке утискало їхні права у 1994 році становила 5,6 %, у 2004 – 6,2 %, у 2005 році сягнула максимальної позначки – 9,4 % [3, с. 16]. Загальноукраїнське опитування дорослого населення України, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи» та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 червня – 2 липня 2007 року продемонструвало, що навіть після подій Помаранчевої революції віра населення у можливість впливати на політичний процес в країні залишалася на досить низькому рівні. «Населення вважає, що реально в Україні не існує таких прав: права чинити вплив на рішення, які ухвалює влада (69 %), права бути захищеним від сваволі влади (66 %), права на справедливе судочинство (50 %). Майже поділилися думки населення щодо наявності права обирати собі владу: 44 % вважають, що таке право у народу існує, а 47 % – що його немає. Якщо порівняти з травнем 2004 року, оцінки наявності прав і свобод поліпшилися, особливо стосовно права на мітинги і демонстрації (на 14 %), права обирати собі владу (на 15 %), права на свободу слова (на 12 %), на справедливе судочинство (на 13 %) [8, с. 3]. На противагу 2004 року, у 2007 р. більшість населення (57 %) вважало, що в Україні існує свобода для діяльності опозиційних політичних сил (не згодні з цим 18 %) і що у засобах масової інформації досить часто і дуже часто представлено точки зору як влади, так і опозиції (так вважають 58 %, не згодні з цим 20 %)» [8, с. 3].

Проте населення України й надалі залишалось незадоволеним тим, як в країні функціонує демократія (у 2006 році вони оцінили її на 4,3 з 10 балів, а в 2008 вже 3,2, у 2012 році – 4,0) [5].

У наступний період кількість українців, які вважають, що вони не можуть впливати на рішення уряду та місцевої влади, залишалася стабільно низькою (на рівні 64 % і 50,7 %) [19, с. 499].

Стосовно засобів обстоювання прав, у яких громадяни готові брати участь для захисту своїх інтересів, то у 1994–2013 роках традиційно більшість або не могла визначитися або вважала, що жоден із запропонованих заходів не здається ефективним. Серед основних допустимих заходів далі переважали законні неагресивні дії – збирання підписів (1994 – 17 %, 2004 році – 22 %), законні мітинги і демонстрації (1994 – 16,6 %, 2004 році – 19,2 %) і участь у передвиборчих кампаніях (1994 – 15,5 %; 2002 році – 16,5 %) [19, с. 499]. У 2008 – 2013 рр. спостерігаємо невеликий ріст готовності населення до обстоювання прав у формі – збирання підписів (2008 – 24,5 %; 2010 році – 26,7 %) та участі у законних мітингах і демонстраціях (2008 – 24,7 %, 2010 року – 26,2 %), і знеохочення до участі у передвиборчих кампаніях (2008 – 25,7 %; 2010 році – 20,2 %). Що показово, у 2013 році фіксується незначний, але ріст готовності до всіх форм (мирних і немирних) протестної діяльності [20].

Як показує дослідження Центру Разумкова, частка тих, хто вважає, що в разі значного погіршення умов життя потрібно вийти на вулицю з протестом (52 %) у грудні 2011 року була помітно більшою, ніж частка тих, хто дотримується точки зору, що краще терпіти матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку (23,3 %). Проте у 2011 році найвищі показники намірів взяти участь у протестних акціях спостерігалися у серпні. Зокрема, тоді 49 % опитаних або були впевнені, що візьмуть участь у санкціонованих

мітингах та демонстраціях, або відповідали «скоріше за все, візьму участь». У грудні їхня частка була дещо нижчою (44,6 %). Також у грудні порівняно з серпнем дещо нижчою була частка тих, хто заявив про свою готовність взяти участь у більшості інших форм протесту [4].

Порівнюємо тепер декларовану готовність до певних політичних протестних дій з реальною політичною активністю громадян України, а також рівень цієї активності у зіставленні з іншими країнами Європи.

У ЄСД респондентів запитували чи доводилося Вам протягом останніх 12 місяців: 1) носити значки з політичною рекламою, інші політичні атрибути, клеїти листівки; 2) брати участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях, 3) підписувати петиції. У таблиці 1 проілюстровано розподіл відповідей українських респондентів на ці запитання.

Таблиця 1

Розподіл відповідей українських респондентів на питання
«Чи доводилося Вам протягом останніх 12 місяців ...»

	Так			
	2006	2008	2010	2012
1. Носити значки з політичною рекламою, інші політичні атрибути, клеїти листівки	13,3%	5,5%	4,8%	5,0%
2. Брати участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях	21,6%	7,1%	3,6%	2,3%
3. Підписувати петиції	9,3%	5,1%	2,6%	3,2%

Як бачимо, реальна участь українських громадян у політично-протестній діяльності є суттєво нижчою від декларованої. У 2006 році за рівнем участі у мітингах та розклеюванні листівок Україна продемонструвала надзвичайну, навіть для усталених європейських демократій, політичну активність (2 і 4 позиції з 24). Проте, навіть у момент найвищої політичної мобілізації українське суспільство залишалося далеко позаду (19 позиція) за кількістю громадян залучених у підпис петицій. У наступні роки активність політичної участі українських громадян поступово зменшувалася. У 2010–2012 роках Україна зайняла вже 14 і 16 позиції у такій діяльності як розклеювання листівок, а за участь у мітингах у 2010 році – 14 позицію, а в 2012 році вона пересунулась на 25 (передостаннє) місце, і на останнє місце за кількістю тих, хто підписував петиції.

Такий низький рівень політичної активності можна також пояснити тим, що потреби у громадянській активності та свободі слова поступаються у своїй пріоритетності економічним та потребам відчуття стабільності. У соціологічному дослідженні «Регіон, нація та більше...» респондентів просили проранжувати за пріоритетністю такі цілі: 1) утримання порядку в суспільстві; 2) запобігання росту цін; 3) створення більшого громадського впливу на уряд; 4) створення більших можливостей вільно висловлюватися. У таблиці 2 зображено відсотковий розподіл відповідей респондентів.

Таблиця 2

Відсотковий розподіл відповідей респондентів стосовно головної мети

Якби Ви повинні були обрати мету, реалізація якої є найважливішою, яку одну з наведених цілей Ви вважаєте найбільш значущою?	
1. Утримання порядку в суспільстві	29,8 %
2. Запобігання росту цін	43,7 %
3. Створення більшого громадського впливу на уряд	17,7 %
4. Створення більших можливостей вільно висловлюватися	2,4 %
5. Важко відповісти	6,4 %

Бачимо, що свобода слова має найнижчий рівень пріоритетності для респондентів. Одночасно при великому рівні незадоволеності політичною ситуацією в країні та надзвичайно високому рівні недовіри до уряду, громадяни України не прагнуть створення більшого громадського впливу на уряд. Отже, можемо стверджувати, що в українському соціумі переважають пасивні патерналістські установки стосовно політичної влади в країні.

Поглянемо тепер на преференції респондентів у регіональній перспективі. У таблиці 3 представлений регіональний розподіл відповідей респондентів стосовно вибору головної мети із запропонованого переліку.

Таблиця 3

Регіональний розподіл відповідей респондентів стосовно головної мети розвитку країни (%)

Якби Ви повинні були обрати мету, реалізація якої є найважливішою для розвитку країни, яку одну з наведених цілей Ви вважаєте найбільш значущою?					
	Утримання порядку в суспільстві	Запобігання росту цін	Більшого громадського впливу на уряд	Більше можливостей вільно висловлюватися	Важко відповісти
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
АРК	12,9 %	47,8 %	32,9 %	1,6 %	4,7 %
Вінницька	44,0 %	42,6 %	9,3 %	0,9 %	3,2 %
Волинська	20,0 %	68,5 %	10,0 %		1,5 %
Дніпропетровська	32,0 %	28,2 %	26,4 %	3,4 %	10,1 %
Донецька	14,6 %	63,6 %	12,7 %	3,4 %	5,7 %
Житомирська	34,5 %	47,6 %	13,1 %	4,2 %	0,6 %
Закарпатська	38,1 %	36,3 %	23,1 %		2,5 %
Запорізька	32,9 %	50,6 %	12,3 %	2,1 %	2,1 %
Івано-Франківська	46,7 %	32,2 %	16,1 %	2,8 %	2,2 %
Київська	29,8 %	40,1 %	19,4 %	1,7 %	9,1 %
Кіровоградська	35,1 %	23,7 %	22,9 %	6,1 %	12,2 %
Луганська	30,8 %	36,8 %	18,5 %	1,3 %	12,6 %

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6
Львівська	36,4 %	27,9 %	26,7 %	1,8 %	7,3 %
Миколаївська	41,6 %	31,2 %	21,4 %	1,9 %	3,9 %
Одеська	33,7 %	50,8 %	9,2 %	1,7 %	4,6 %
Полтавська	44,0 %	32,0 %	11,5 %	1,5 %	11,0 %
Рівненська	44,8 %	31,7 %	16,6 %	3,4 %	3,4 %
Сумська	34,6 %	41,7 %	17,3 %	3,8 %	2,6 %
Тернопільська	30,6 %	38,9 %	17,4 %	4,9 %	8,3 %
Харківська	15,4 %	64,5 %	11,8 %	1,7 %	6,6 %
Херсонська	25,7 %	31,3 %	38,9 %	3,5 %	0,7 %
Хмельницька	38,1 %	45,5 %	13,6 %	1,1 %	1,7 %
Черкаська	30,5 %	40,2 %	11,5 %	5,2 %	12,6 %
Чернівецька	22,2 %	47,0 %	10,3 %	5,1 %	15,4 %
Чернігівська	10,1 %	57,7 %	17,4 %	1,3 %	13,4 %
Разом	29,8 %	43,7 %	17,7 %	2,4 %	6,4 %

Як бачимо, усупереч стереотипним уявленням про те, що Захід України є менш патерналістичним, ніж Схід, у нашому дослідженні жоден чіткий регіональний візерунок не простежується.

Серед позитивних тенденцій О. Резнік у своєму дослідженні громадсько-політичних практик і протестних настроїв в українському соціумі відзначає, що в Україні дещо підвищилась активність участі громадян у протестних акціях, які стосуються місцевих проблем [13, с. 220]. Експерти також відзначають, що в Україні поступово поширюються протестні дії окремих суспільних груп, спрямовані на захист своїх соціально-економічних інтересів, каталізатором яких, зокрема, стали започатковані владою реформи.

Як засвідчили результати нашого діахронного аналізу політичної культури в Україні, основні характеристики політичної культури, зафіксовані у дослідженні 1991 року, зберігалися в українському соціумі і протягом наступного десятиліття без суттєвих змін. У порівняльній перспективі з іншими європейськими країнами картина стає ще сумнішою, оскільки за більшістю показників Україна стабільно займає останнє чи передостаннє місце серед 26 країн – учасників опитування. Отже, можемо констатувати стабільно низький розвиток політичної культури в Україні.

Єдиним короткочасним винятком був період 2004–2005 років, коли унаслідок активної політичної мобілізації та протестних дій, фіксуємо тимчасове покращення більшості показників, що становлять основу політичної культури. Проте навіть у цей час Україна спромоглася лише трішки наблизитися до середніх європейських показників.

Як показало наше дослідження, натомість у 2013 році, на фоні різкого погіршення всіх показників політичної культури, спостерігаємо підвищення рівня готовності до протесту (у всіх можливих формах), що можемо сприймати як свідчення передреволюційної

ситуації, що вже у листопаді 2013 – лютому 2014 року проявила себе як повномасштабний соціальний протест. Дослідження найближчих років мають показати, чи повторна революція зможе зрушити основу політичної культури України з мертвої точки і спричинити незворотну позитивну динаміку, яка нарешті виведе Україну на рівень європейських країн-лідерів.

Крім того, зауважимо, що політична культура характеризує як суспільство загалом, так і певні його складові частини – класи, соціальні та вікові групи, нації тощо. Відповідно, досліджуючи політичну культуру в Україні, треба звертати увагу не тільки на діахронний аналіз основних її показників, але й на її неоднорідний характер, на існування можливих розбіжностей між регіонами, соціальними станами, віковими групами тощо.

Дослідники (А. Баранов, Н. Погоріла, В. Полторак, О. Стегній) неодноразово наголошували на існуванні регіональних відмінностей політичної культури [1, 10, 16, 22]. Це підтвердили і результати представленого нами дослідження. Відповідно, у майбутньому треба приділити більше уваги аналізу регіональних вимірів політичної культури в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Баранов А. В.* Региональная политическая идентичность / А. В. Баранов // Социальная идентичность: способы концептуализации и измерения. – Краснодар, 2004. – С. 77–86.
2. *Головаха Є. І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К., 1997. – 156 с.
3. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 95 с.
4. Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 року. Результати соціологічного дослідження, Центр Разумкова // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/upload/press_release1112.doc.
5. Європейське соціальне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://ess.nsd.uib.no/ess/conditions.html>).
6. Матеріали архіву прес-релізів Фонду «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://2008.dif.org.ua/ua/archive>).
7. Матеріали до прес-конференції «Думки і погляди населення України – березень 2005 р.» – К., Фонд «Демократичні ініціативи». – 7 квітня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://2008.dif.org.ua/ua/archive/#2005>).
8. Матеріали до прес-конференції «Громадська думка населення України – червень 2007 року» [Електронний ресурс]. – 12 липня 2007 р. – С. 2–3. – Режим доступу : (<http://2008.dif.org.ua/ua/archive/#2007>).
9. *Матусевич В.* Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4/5. – С. 5–20.
10. *Погоріла Н. Б.* Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури / Н. Б. Погоріла // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 63–81.
11. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – Киев : Наукова думка, 1993. – 163 с.

12. *Резнік О.* Громадянські практики населення України / О. Резнік // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 337–347.
13. *Резнік О.* Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні / О. Резнік // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1: Аналітичні матеріали; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 216–224.
14. *Ручка А.* Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації / А. Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1: Аналітичні матеріали ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 347–356.
15. Социология и политика. Материалы круглого стола и научной конференции социологов и политологов Украины и России (19–21 июня 2003 года). – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 142–143.
16. *Стегній О.* Типи політичної культури регіональних спільнот України / О. Стегній // Вісник Львівського університету. – 2008. – С. 32–57. – (Серія соціологічна ; №2).
17. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість ; за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2009. – С. 66.
18. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
19. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1: Аналітичні матеріали ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.
20. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
21. *Хилько М.* Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей [Електронний ресурс]/М. Хилько//Політичний менеджмент. – 2007. – № 1 (22). – Режим доступу: (<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1537>).
22. *Полторак В.* Социология и политика. Материалы круглого стола и научной конференции социологов и политологов Украины и России (19–21 июня 2003 года) / В. Полторак. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 142–143.
22. *Almond G.* Comparative Politics. A Developmental Approach / G. Almond, G. Powell. – Boston : Little, Brown, 1966. – 368 p.
23. *Almond G.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1963. – 562 p.
24. *Kidwell K. S.* Politics, Performativity, Autopoiesis: Toward a Discourse Systems Theory of Political Culture / K. S. Kidwell // Cultural Studies: Critical Methodologies. – 2009. – N 9. – P. 533–558.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2015

Прийнята до друку 11.11.2015

POLITICAL CULTURE: DIACHRONIC ANALYSIS

V. V. Sereda

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
sereda.vik@gmail.com*

Article gives a review of studies devoted to the political culture of Ukraine. Author presents main theoretical and methodological principles of political culture research, describes its structure and main typologies of key structural elements. The diachronic analysis of political culture in Ukraine was performed on the basis of several Ukrainian and international sociological surveys. Political culture of Ukraine is presented in a comparative perspective with other European countries.

The diachronic analysis of the political culture of Ukraine demonstrated that parameters described by a pioneering research in 1991 stayed practically unchanged during the next two decades. The comparison with other European countries reveals that according to the measures of the main structural components of political culture Ukraine holds the last place out of 26 countries. One may conclude that Ukraine demonstrates a firmly low level of political culture.

The only shortly lasting exception was the period of 2004–2005 (Orange revolution), when due to the active political mobilization and protest activities, a temporary positive dynamic in all basic elements of political culture of Ukraine became visible. But even at this short period of time Ukraine did not reach to the mean level of European parameters of political culture.

As our research demonstrated, in 2013 at the background of further deterioration of all parameters of political culture in Ukraine, we observe a rise of protest moods and readiness of Ukrainian citizens to fight for their rights in all possible forms. Which can be described as a fixation of prerevolutionary situation, which exploded a few months later.

Keywords: political culture, element of political culture, classification.